

Biserici din zona de sud-vest a Moldovei (sec. XIV-XVII)

de Alexandru Artimon

Cercetările arheologice și istorice întreprinse în zona de sud-vest a Moldovei, timp de peste 25 de ani au scos la lumină vestigii importante ale civilizației medievale românești. Ele se referă la civilizația urbană și rurală, incluzând cultura materială și spirituală¹.

În lucrarea noastră ne vom referi la descoperirea fundațiilor unor vechi biserici ce au existat în perioada secolelor XIV-XVII.

Investigațiile arheologice întreprinse timp de 21 de ani la Tg. Trotuș, în zona "Țarna Nouă" au surprins vatra veche a orașului². Pe parcursul mai multor campanii de cercetări în cadrul cărora s-au dezvelit locuințe, cuptoare, ateliere și gropi menajere, în 1981, într-o anumită zonă a acestui vechi perimetru al orașului a fost descoperită cea mai veche biserică românească, de rit ortodox, din zona de sud-vest a Moldovei³. (Fig.1)

Din analiza datelor stratigrafice, a materialelor, s-a constatat că șanțurile de fundație ale bisericii erau, la început, umplute cu bolovani de râu și care la suprafață susțineau o construcție de lemn. Pe acest nivel de călcare al primilor constructori s-au descoperit fragmente ceramice datate în vremea domniei lui Petru Mușat (1375-1391).

Observațiile arheologice au dovedit că în vremea acestui voievod, orașenii de la Trotuș au ridicat această biserică de lemn, cu fundație de piatră. După o anumită perioadă de funcționare s-a produs un incendiu, probabil, la mijlocul secolului al XV-lea, așa cum rezultă din descoperirea în acest strat de arsură a unor fragmente ceramice, cât și a unei monede anepigrafice (jumătate gros), destul de corodată și emisă în timpul domnitorului moldovean Alexandru cel Bun (1400-1432).

În sprijinul opiniei enunțate mai sus există și alte date ce probează incendierea bisericii în această vreme. Astfel, în interiorul bisericii, după construirea ei, au fost efectuate unele înmormântări. Din analiza mormintelor a reieșit că din prima jumătate a secolului al XV-lea, la un mormânt s-a găsit o monedă emisă între anii 1432-1433, de domnitorul Moldovei Iliăș Voievod.

După refacerea bisericii și funcționarea ei într-o anumită perioadă de timp, se produce un incendiu mult mai puternic și care distruge complet construcția.

Din analiza materialelor arheologice, cât și din situația stratigrafică, reiese că acest incendiu a avut loc la sfârșitul secolului al XV-lea.

Într-adevăr, sub această puternică arsură surprinsă pe întreaga suprafață a bisericii, s-au găsit mormintele cele mai vechi din interiorul ei și care cuprind perioada

1. Pentru civilizația urbană din zona de sud-vest a Moldovei vezi articolul: Alexandru Artimon, Considerații istorico-arheologice privind geneza și evoluția orașelor medievale din sud-vestul Moldovei, în *Carpica*, XXIV, 1993, p. 67-90; Pentru civilizația rurală medievală vezi notele 6 și 7 de la acest articol

2. *Ibidem*, p. 67-90; Vezi și bibliografia de la articolul nostru citat mai sus: notele 7, 43-46.

3. Alexandru Artimon, Noi contribuții arheologice privind istoria așezării urbane de la Tg. Trotuș, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 181-186

dintre prima jumătate a secolului al XV-lea și până în a doua jumătate a aceluiași veac. Sub această arsură s-a găsit și unul din cele mai interesante morminte (M 46), cu o piatră de inscripție în limba slavonă, în mare parte distrusă de incendii și care aparținea, probabil, unuia din ctitorii bisericii. Piatra de mormânt avea o lungime de 1,60 m și o lățime de 0,70 m. Se mai distingeau câteva litere slavone situate pe marginea pietrei, în două rânduri, iar în mijloc se observa o cruce dublă cu brațele uniforme, caracteristice vremii lui Ștefan cel Mare.

Această puternică arsură a fost secționată de unele morminte de la începutul secolului al XVI-lea (cele mai vechi) și de alte morminte din a doua jumătate a secolului al XVI-lea - prima jumătate a secolului al XVII-lea.

La sfârșitul secolului al XV-lea se întreprind refaceri ample la acest monument, surprinse peste tot în cadrul cercetărilor arheologice. Se consolidează fundația bisericii, prin amenajarea ei cu pietre de râu și carieră, legate cu un mortar alcătuit din nisip și cărbune. De asemenea, se amenajează în interior pardoseala alcătuită din piatră de râu și umplută cu pământ galben. În nivelul acesta de refacere au fost găsite monede emise între anii 1482-1494 de Matei Corvin și Wladislav al II-lea. În această vreme se ridică biserica din zid (pietre de râu și carieră) și acoperiș din șindrilă.

După această refacere, biserica a durat până în a doua jumătate a veacului al XVII-lea când va fi abandonată și dezafectată. În stratul de demolare format din pietre, bucăți de mortar, cărbuni, fragmente ceramice, s-au descoperit monede-imitații de șilingi cu stema orașelor Riga, Elbing și Livoniei, bătute în monetăria Sucevei, printre care și de Dabija Vodă (1661-1665).

În sprijinul ipotezei noastre privind abandonarea și dezafectarea bisericii în a doua jumătate a secolului al XVII-lea menționăm și faptul că cele mai noi morminte au ca piese de inventar monede emise în anii 1649. După această perioadă nu se mai fac înmormântări în perimetrul cercetat de noi.

Biserica descoperită la Tg. Trotuș face parte din tipul de construcții dreptunghiulare, cu absida altarului aproape semicirculară. În exterior, biserica are o lungime de 17,80 m și o lățime de 6,80 m. În interior, construcția are o lungime de 15,70 m și o lățime de 6,20 m. Intrarea în biserică se făcea pe partea de vest, unde a fost surprins și pavajul alcătuit din pietre sparte și de râu. (Fig. 2)

Cu prilejul cercetărilor arheologice s-a observat că după construirea bisericii, în jurul ei a început să se formeze un cimitir.

Necropola a fost delimitată în toate zonele de nord, sud, est și vest, fiind dezvelite un număr de 190 morminte (60 din secolul XV, 97 din secolul XVI și 33 din secolul XVII) și aparține comunității orașenești de rit ortodox, încadrată cronologic în secolele XV-XVII (Fig.1).

Din analiza întreprinsă, pe baza cunoașterii limitei cimitirului ar reieși că are o suprafață de cca 6400 mp și probabil cuprindea între 1440 până la maximum 1600 morminte⁴.

O altă biserică a fost dezvelită în vatra veche a orașului Bacău prin cercetări sistematice întreprinse între anii 1971-1972 și 1983 în perimetrul curții actualei catedrale Sf. Nicolae, ridicată între anii 1848-1850⁵.

4. Cronica cercetărilor arheologice - campania 1994 (a XXIX-a sesiune de rapoarte arheologice), Cluj-Napoca, 11-14 mai 1995, p. 94.

5. Alexandru Artimon, Contribuții arheologice la istoria orașului Bacău, în *Carpica*, XIII, p. 20 - 22; Alexandru Artimon, Considerații istorico-arheologice privind geneza și evoluția orașelor medievale din sud-vestul Moldovei, în *Carpica*, XXIV, 1993, p. 71-72.

În urma observațiilor întreprinse a reieșit că biserica are o lungime de 18 m, iar în interior este de 15 m. Ea este alcătuită din altar, naos și pronaos. Absida altarului de formă poligonală este formată din cinci laturi la exterior și semicirculară în interior. Pronaosul de formă poligonală este alcătuit din trei laturi, atât la exterior, cât și la interior (Fig.3).

Această dispunere a altarului și pronaosului corespunde cu cea a bisericii din Bălinești, ridicată între anii 1494-1499 de logofătu Tăutu Ion, mare dregător al lui Ștefan cel Mare. În partea exterioară a altarului au fost surprinse contraforturi. Investigațiile întreprinse au arătat că biserica avea absidele laterale semicirculare.

Din datele obținute a reieșit că biserica a fost construită la sfârșitul secolului al XV-lea în plan treflat, cu abside laterale semicirculare, absidele altarului și pronaosului fiind poligonale. Imediat după construirea bisericii, în jurul ei a început să se formeze un cimitir, iar mormintele cele mai vechi sunt din prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Un monument de carcter cultural a fost descoperit în satul Fântânele, comuna Hemeiș, județul Bacău. Fântânele este unul din satele vechi, ce făcea parte din ocolul domnesc al Bacăului. Din actele ce ni s-au păstrat, prima atestare documentară a acestui sat este din 28 august 1632, cu toate că el era mult mai vechi. Acest lucru reiese din acest document, unde aflăm că satul este "din zili vechi, din vremuri de demult au fost de ocolul târgului Bacău".

Contribuții valoroase la istoria acestei localități au adus-o cercetările arheologice întreprinse între anii 1973-1974⁶.

Locul unde s-au descoperit vestigii istorice se află la cca. 200 m nord-est de biserica monument istoric din satul Fântânele, la locul "Livada Curții", biserica ctitorită de hatmanul Vasile Ruset înainte de anul 1756.

În această zonă s-a întreprins în 1973 un sondaj arheologic și care a determinat descoperirea a 11 morminte și temelile unei construcții. Aceste cercetări au continuat pe o suprafață mult mai mare în vara anului 1974 și s-au soldat cu dezvelirea unui vechi monument istoric și a unui cimitir din secolele XV-XVIII.

Trebuie să menționăm că cercetările întreprinse n-au reușit să dezvelească complet acest monument și nici toate mormintele din jurul lui. Acest lucru a fost împiedicat de existența în zona respectivă a unui teren plantat cu viță de vie, cât și a unor numeroși pomi ce n-au putut să fie distruși.

Cu toate aceste greutăți, s-a reușit să se descopere cea mai mare parte a monumentului, ceea ce ne-a oferit posibilitatea reconstituirii complete a planului bisericii, să dezvelim un număr de 29 morminte și cu această ocazie să ajungem la concluzii definitive privind datarea acestui edificiu, momentul distrugerii lui și evoluția în timp a necropolei.

Din datele obținute reiese că biserica a fost construită la sfârșitul secolului al XV-lea și a funcționat până în mijlocul secolului al XVIII-lea.

Biserica din Fântânele face parte din tipul de monumente de plan dreptunghiular, cu absida altarului aproape semicirculară, iar pronaosul are o formă aproape pentagonală. Ea prezintă apropiate analogii cu biserica de la sfârșitul secolului al XV-lea

6. Alexandru Artimon, Contribuții arheologice la istoria localității Fântânele (Jud. Bacău), în *Carpica*, XVII, 1985, p. 93-108.

de la Tg. Trotuș, menționată mai sus (fig. 4)

În evoluția arhitecturii medievale din Moldova s-ar părea că acest monument ar fi o formă mai veche a planului bisericii din Bălinești, datată la începutul secolului al XVI-lea.

În exterior, biserica descoperită la Fântânele, are o lungime de 14 m și o lățime de 5,80 m. În interior, construcția are o lungime de 12,80 m și o lățime de 4,60 m.

În concluzie menționăm că observațiile stratigrafice, fragmentele ceramice găsite pe nivelul de construcție și mormintele cele mai vechi (datele cu monede de la Matei Corvin, emise între anii 1468-1472 și 1482-1486) ne permit să considerăm că biserica a fost construită la sfârșitul secolului al XV-lea.

Date importante s-au obținut și privind vremea când a fost distrus acest monument. În stratul de moloz format din pietre, mortar, cărbuni s-au găsit fragmente ceramice și monede din secolul al XVIII-lea. Astfel, în acest strat s-a găsit o monedă de tipul para, emisă pentru Imperiul Otoman de Ahmed III (1703-1730). Iar cele mai noi morminte au ca inventar monede emise de Ahmed III (1703-1730), Mahmud I (1730-1754) și Mustafa III (1757-1774).

Analiza datelor stratigrafice, a materialului ceramic găsit în stratul de demolare, cât și a monedelor ne determină să precizăm că biserica a fost distrusă la mijlocul veacului al XVIII-lea și s-a ridicat un alt monument, într-o zonă apropiată.

O semnificație deosebită o constituie cercetările arheologice întreprinse în comuna Ștefan cel Mare, în zona "La Siliște" situată față de localitatea Rădeana, în vest, la aproximativ 1000 m, iar față de satul Gutinaș este așezată în nord la o distanță de circa 800 m. Teritoriul stațiunii arheologice este plasat în regiunea sud-estică a Carpaților Orientali, regiune cu un relief colinar coborât ce formează depresiunea subcarpatică cunoscută sub denumirea de depresiunea Cașin.

Din analiza unor documente istorice, a unor informații de la localnici se pare că în această zonă a fost vechea așezare sătească, Bogdana, menționată în acte la 5 aprilie 1488, dar din cuprinsul acestui zăpis se menționează că satul exista și în vremea lui Alexandru cel Bun (1400-1432).

Cercetările arheologice întreprinse în perioada 1971-1974 s-au soldat și cu dezvelirea fundațiilor unei biserici și unei clopotnițe și cimitirul medieval aferent acestor construcții⁷ (fig.5).

Din punct de vedere stratigrafic s-a observat că zidurile bisericii pornesc de la un strat de pământ de culoare cenușiu deschis, în umplutura cărui s-au găsit urme de mortar, pietre și fragmente ceramice de la începutul secolului al XVI-lea. Ultimul strat, pământ arabil, are la baza lui o umplutură masivă în apropierea zidurilor construcției, de pietre, moloz, cărbuni, cuie de șindrilă și fragmente ceramice caracteristice veacului al XVII-lea și care fixează un termen postquem pentru epoca în care s-a produs demolarea bisericii și clopotniței.

Cercetările arheologice întreprinse la biserică au contribuit la obținerea de date privind planul monumentului, datarea și demantelarea lui.

Urmărind traseul fundațiilor, cercetările au demonstrat că într-o primă perioadă, biserica era construită din altar, naos și pronaos. Din cele observate reiese că biserica

7. Alexandru Artimon și C. Eminovici, Cercetări arheologice în așezarea medievală din comuna Ștefan cel mare (Jud. Bacău), în *Carpica*, X, 1978, p. 271-301.

face parte din tipul de monumente de plan dreptunghiular cu absida altarului poligonală și pronaosul de asemenea poligonal. Ea prezintă apropiate analogii cu alte monumente dintr-o perioadă mai timpurie sau târzie ca Bălinești, Dragomirna, Buhalnița, Suceava. Biserica are un diametru longitudinal de 15,60 m și diametrul lateral de 6,40. Altarul bisericii este destul de mic având o lungime interioară de circa 2,20 m și fiind despărțit de naos printr-un zid gros de 0,80 m. Pronaosul de formă poligonală are partea de vest cu trei laturi în exterior și interior și o lungime interioară de 4,90 m și o lățime de 4,50 m. Întreaga fundație a bisericii a fost făcută din bolovani de râu de dimensiuni mici, mijlocii și mari, pe alocuri și prinși cu un mortar alcătuit din var, nisip și cărbune.

La o dată ulterioară s-a adosat monumentului un pridvor format dintr-o încăpăre în lungime de 4,60 m și de 3,60 m lățime, situat în partea de sud, în apropierea pronaosului. Din cele observate a reieșit că această încăpăre se sprijinea pe o masă de pietre de carieră și râu, fără a se amenaja o fundație de pietre legate cu mortar, așa cum s-a procedat la celelalte părți componente ale monumentului. Probabil era un pridvor de lemn. În umplutura pământului scos de aici s-au găsit două morminte, din care la unul s-a găsit o monedă emisă de Wladislav Iagello și care datează din prima parte a secolului al XVI-lea.

Cercetările întreprinse în această zonă, coroborate cu studierea fragmentelor ceramice și a mormintelor, ne-au dus la concluzia că pridvorul bisericii a fost construit la începutul secolului al XVII-lea.

În concluzie trebuie să arătăm că observațiile stratigrafice, fragmentele ceramice găsite pe nivelul de construcție și mormintele cele mai vechi dezvelite în această zonă și datate cu monede, ne permit să considerăm că biserica a fost construită în prima jumătate a veacului al XVI-lea.

Biserica a fost distrusă printr-un puternic incendiu, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În acest nivel de arsură s-a găsit o monedă de tipul solidus emisă la anul 1626 de Sigismund III pentru Polonia. În nivelul de demolare s-au găsit monede, precum o piesă de tipul solidus emisă de Gustav Adolf (1611-1632), a unei alte piese monetare de la Gustav Adolf, emisă în 1628, cât și a unei monede emisă de Cristina la anul 1644 pentru orașul Riga⁸.

Tot în această zonă s-a dezvelit un turn clopotniță, tot din piatră de râu legată cu mortar și care apare în plan ca un pătrat cu laturile interioare de 3,20 x 3,10 m⁹.

În jurul acestor construcții s-au dezvelit un număr de 86 de morminte din care numai la 49 s-au găsit monede. Cimitirul începe să se formeze și să funcționeze în secolul al XVI-lea și durează până în secolul al XVII-lea.

De la mijlocul veacului al XVII-lea, către a doua jumătate a lui, cimitirul își încetează existența. Cel mai nou mormânt a fost descoperit în zonă și la care s-a găsit o monedă neperforată, emisă pentru Ungaria, de Ferdinand III la anul 1641¹⁰.

În apropierea bisericii și turnului clopotniță la cca. 30 m sud-vest s-au descoperit fundațiile unei construcții aparținând unei curți boierești.

Cercetările s-au soldat cu dezvelirea unor părți din curțile boierești, printre care și găsirea unui tezaur de aur, format din 42 ducați venețieni din secolele XVI-XVII¹¹.

8. Ibidem, p. 278.

9. Ibidem, p. 279.

10. Ibidem, p. 279-282.

11. Alexandru Artimon, Un tezaur monetar de aur din secolele XVI-XVII descoperit în comuna Ștefan cel mare (Jud. Bacău), în *Carpica*, XII, 1980, p. 215-228.

(fig. 6)

În concluzia lucrării noastre menționăm că prin cercetări arheologice se pot descoperi vechi vestigii a unor monumente istorice (biserici) și care contribuie la mai buna cunoaștere a arhitecturii medievale românești de tip ecleziastic.

ÉGLISES DE LA ZONE SUD-OUËST DE LA MOLDAVIE (XIV-e - XVII-e SIÈCLES) Résumé

Dans cet article l'auteur présente les recherches archéologiques entreprises dans la zone de sud-ouest de la Moldavie qui ont mis au jour les fondations des anciennes églises des XIV-e - XVII-e siècles.

On mentionne la découverte d'une ancienne église orthodoxe à Tg. Trotuș datant du XIV-e siècle.

Initialement l'église a été construite en bois sur une fondation en pierre, puis, à la fin de XV-e siècle elle a été reconstruite en pierre.

L'église de Tg. Trotuș fait partie du type des constructions rectangulaires à l'absyde d'autel semicirculaire, ayant 17,80 m de longueur et 6,80 m de largeur.

Selon les résultats des recherches archéologiques, l'église a duré jusqu'à la fin de XVII-e siècle.

À Bacău ont été découvertes les fondations d'une église de 18 m de long, qui a été construite à la fin de XV-e siècle, d'un plan triflé, aux absydes latérales semicirculaires et les absydes de l'autel et de pronaos polygonales.

Une autre église de XV-e siècle a été découverte à Fântânele, com. Hemeiuși, dép. de Bacău. L'église de Fântânele fait partie du type des monuments à plan rectangulaire, à l'absyde de l'autel semicirculaire et le pronaos pentagonale. À l'intérieur l'église a une longueur de 14 m et une largeur de 5,80m, et a duré jusqu'au XVII-e siècle.

Les recherches archéologiques entreprises dans la commune Étienne le Grand (dép. de Bacău) pendant 1971-1974 ont mis au jour les fondations d'une église et d'un clocher. L'église est rectangulaire à l'absyde de l'autel et le pronaos polygonales. Elle présente des analogies avec d'autres monuments comme celles de Bălinești, Dragomirna, Buhalnița, Suceava.

L'église a un diamètre longitudinale de 15,60 m et un diamètre latérale de 6,40m. Elle a été construite à la commencement de XVI-e siècle et a duré jusqu'à la fin de XVII-e siècle.

En conclusion, la découverte de ces monuments contribue à la connaissance de l'architecture médiévale roumaine de type ecclésiastique.

TG. TROTUȘ
PLANUL GENERAL AL SĂPĂTURILOR ARHEOLOGICE
DIN ANII 1976-1996

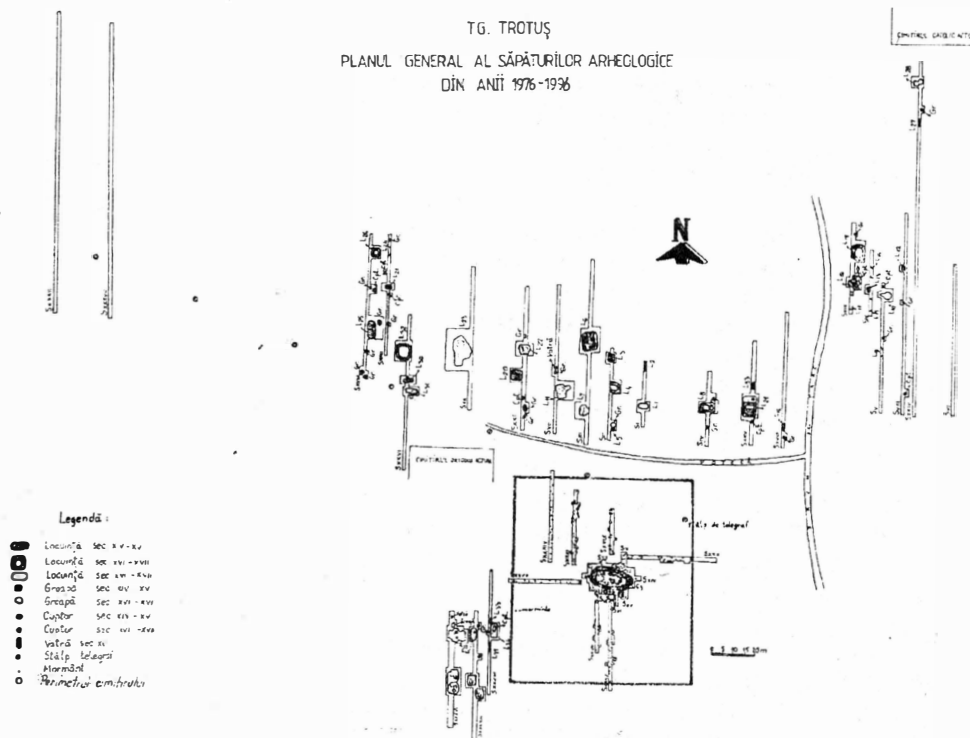

Fig. 1. Tg. Trotuș. Planul general al săpăturilor arheologice din anii 1976-1996.

Tg. Trotuș. Le plan des fouilles archéologiques pendant les années 1976-1996.

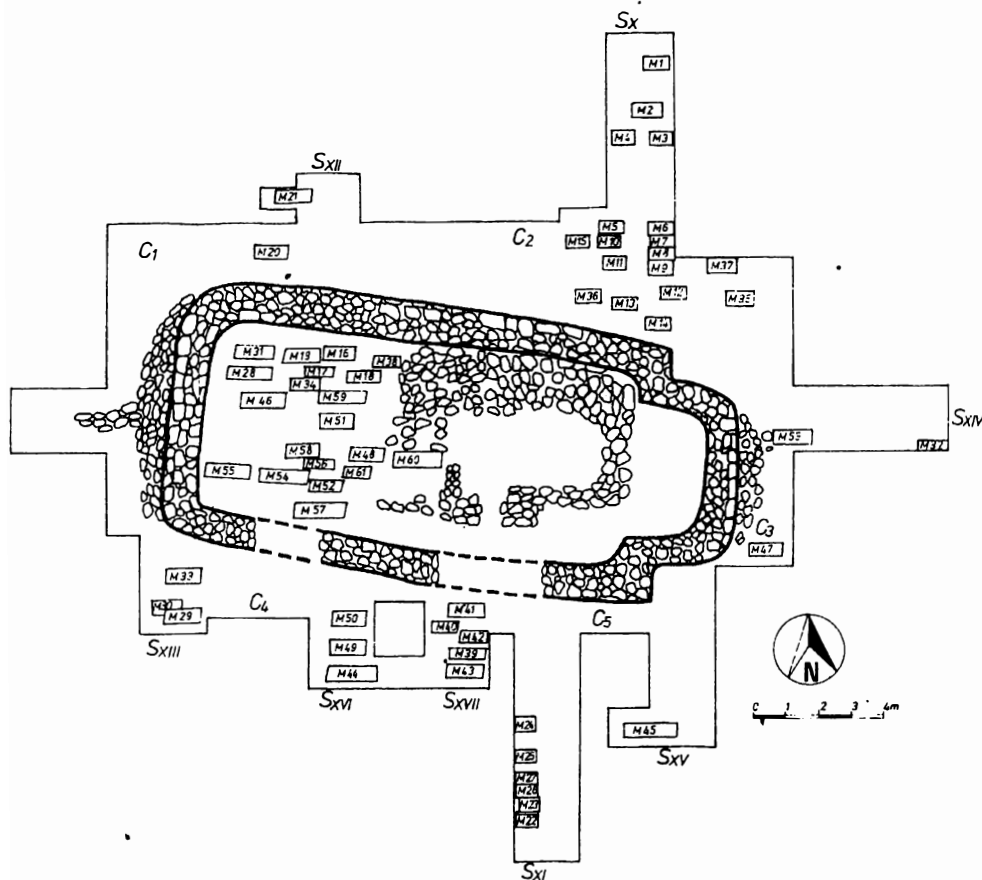

Fig. 2. Tg. Trotuș. Planul bisericii cu localizarea mormintelor.

Tg. Trotuș. Le plan de l'église avec la localisation des tombeaux.

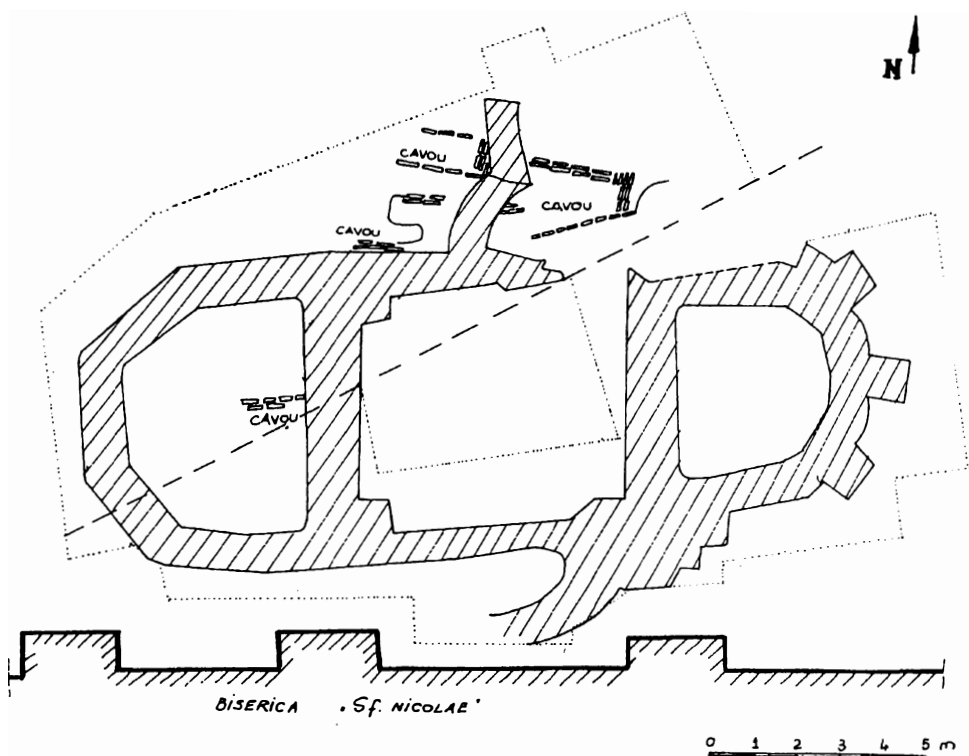

Fig. 3. Bacău. Planul bisericii din epoca lui Ștefan cel Mare.
Bacău. Le plan de l'église de l'époque d'Étienne le Grand.

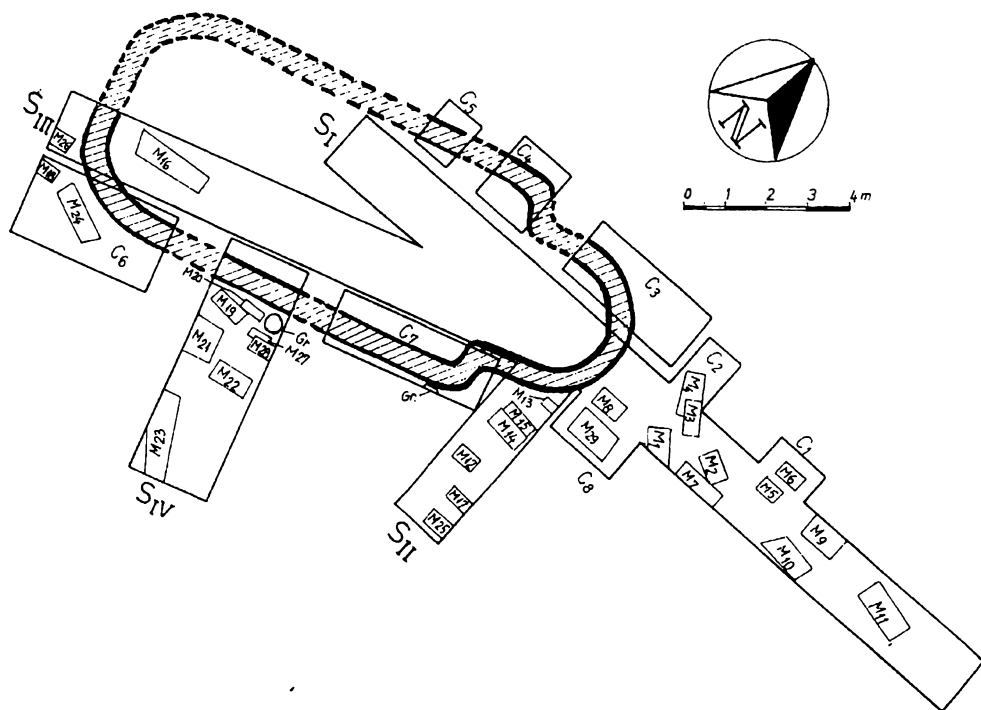

Fig. 4. Planul bisericii și localizarea mormintelor de la Fântânele, jud. Bacău.
 Le plan de l'église avec la localisation des tombeaux de Fântânele, dép.
 de Bacău.

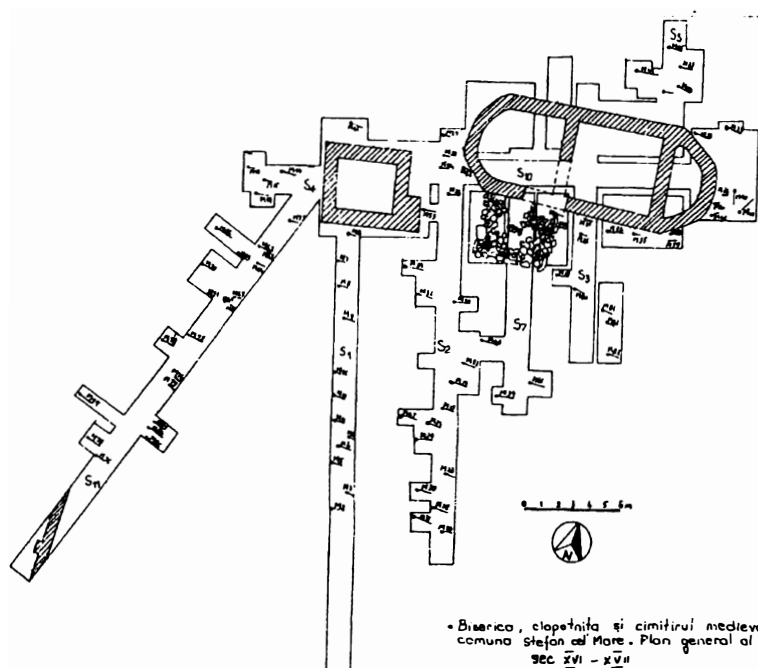

Fig. 5. Biserica, clopotnița și cimitirul medieval din comuna Ștefan cel Mare (jud. Bacău)
L'église, clocher et cimetière médiéval du village Étienne le Grand (dép. de Bacău)

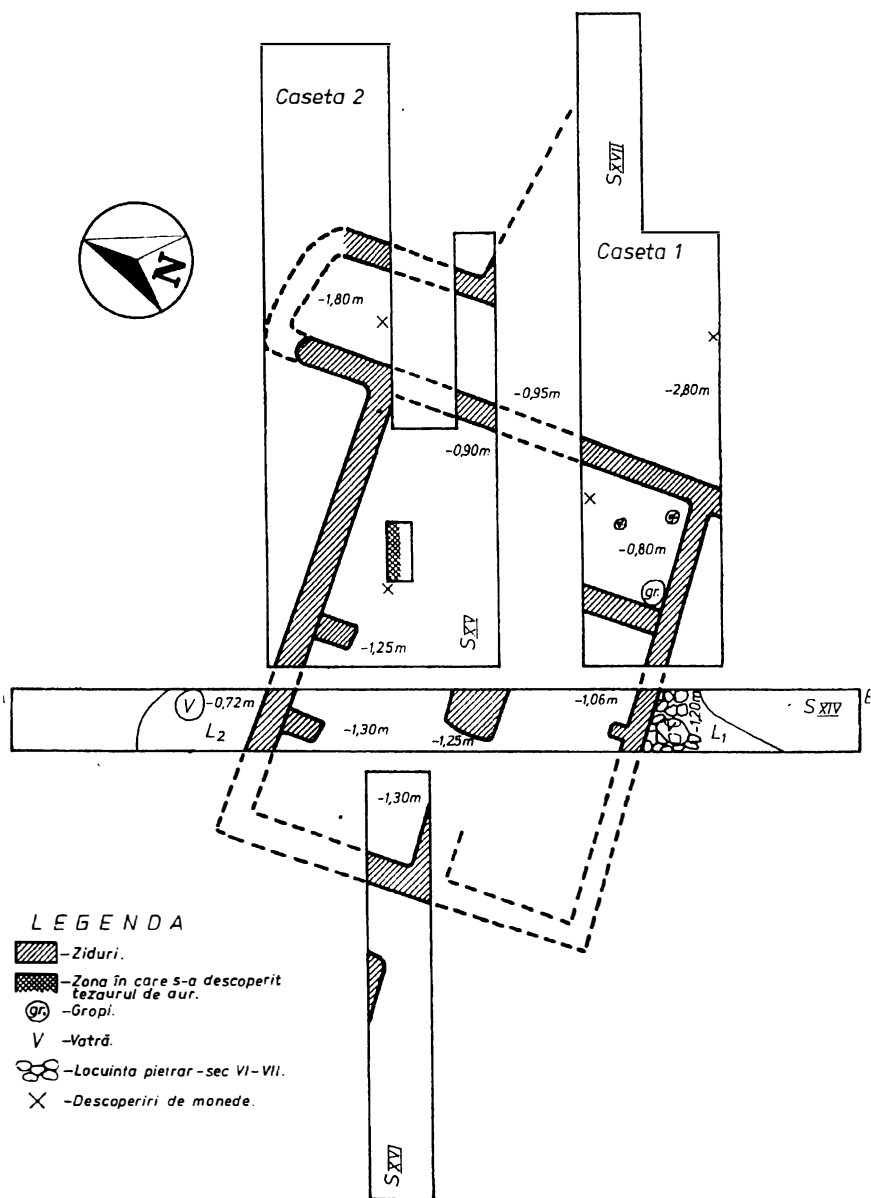

Fig. 6. Planul curții boierești descoperită în comuna Ștefan cel Mare (jud. Bacău) cu localizarea tezaurului de aur din sec. XVI-XVII.

Le plan de la cour boyarde découverte en village Étienne le Grand (dép. de Bacău) avec la localisation du trésor d'or des XVI-XVII siècles.